

Ljudevit Fran Ježić

Kneza Mislava 14, HR-10000 Zagreb
ljfjezic@gmail.com

Suočenje zdravoga razuma i kritičkoga uma po Göttingenskoj recenziji *Kritike čistoga uma*

Sažetak

Da postoji neka malena recenzija čuvene Kritike čistoga uma, na koju se Kant osjećao primoran tako odgovoriti da se od početka do kraja svojih Prolegomena za svaku buduću metafiziku stalno s njome razračunava, moglo bi biti poznato boljim poznavaocima Kantovih spisa. No bit će manje poznato da je ta recenzija – Göttingenska recenzija – ujedno dala povoda da se Kant javno postavi nasuprot onodobnoj filozofiji s kojom je njegova u više važnih pogleda bila srodna, naime škotskoj filozofiji zdravoga razuma. U ovome se članku istražuje u kojem se kontekstu to suočenje odvijalo.

Ključne riječi

Göttingenska recenzija *Kritike čistoga uma*, zdravi razum, čisti um, Immanuel Kant, Johann Georg Heinrich Feder, Christian Garve

I. O ulozi recenzija i prvotnome prijmu *Kritike čistoga uma*

Premda bi se prvo pomislilo da će nas praćenje hoda filozofije voditi putem popločenim filozofijskim djelima, a ne njihovim recenzijama, iskustvo nam pomnijega praćenja tijekom filozofijskih rasprava iz doba prosvjetiteljstva pokazuje da recenzije znaju sačinjavati njegov nerazlučiv dio. Da se to počne prepoznavati, potrebno je svratiti pažnju na mjeru u kojoj su se filozofi sami upuštali u rasprave s redovito anonimnim, no katkad i lako prepoznatljivim recenzentima. Te su rasprave nekada opsežne i odvijaju se, kako izravno po raznim predgovorima i gdjekad dodatcima njihovim djelima, tako i neizravno aluzijama unutar samih spisa, koje mi doduše danas često više ni ne razabiremo, no koje su izvorno jasno i točno pogađale one kojih se tiču. Filozofija se je i tada razvijala dijaloški, samo moramo razumjeti da u to vrijeme to nije bila rasprava uživo na javnome mjestu kakvo je bila starogrčka *agora*, nego su tadašnji oblik filozofskoga i znanstvenoga dijaloga bile upravo recenzije.

To se posebno tiče doba i sredine o kojima ovaj rad piše, naime njemačkih zemalja druge polovice 18. stoljeća. Ondje su recenzijska glasila služila ne samo kao prvo javno znanstveno sudište koje su novoobjavljena djela morala proći i po kojima se je čitateljstvo s njima najprije upoznavalo, nego i kao javno mjesto na kojem su filozofi sami u doba pisane riječi međusobno stupali u rasprave i izgladivali misaone sporove. Budući da su im filozofi bili auktori, neke recenzije predstavljaju prva uobličena novih sustava ili prekretnice za vodeću misao podvrgnutu preispitivanju raspravom. Takav je bio slučaj s Fichteovim sustavom jer ga je Fichte najavio i počeo izgrađivati upravo pomno

pripremljenom recenzijom djela koje se je anonimno pojavilo, a dojmljivo je skeptički potkopavalo kantovsko-reinholdovski kritički pothvat. Recenzija je naišla na snažan odjek, i po njoj se je i devetnaestogodišnji Schelling obozdrio da napiše svoj prvi spis.¹ Ne samo da su Fichte, Schelling i Hegel znali recenzirati osjetljiva djela, nego se je i Kant sam znao toga prihvatiti, čak i nakon *Kritike čistoga uma*. Tako se je, primjerice, na prijedlog Schütza, urednika budućega glavnoga glasila kantovaca (*Allgemeine Literatur-Zeitung*), Kant prihvatio recenziranja prvih dvaju dijelova čuvenih *Ideja za filozofiju povijesti čovječanstva* svojega svojedobno veoma zahvalna studenta Johanna Gottfrieda Herdera, i to zato da bi kritikom utjecao na mišljenje javnosti u prilog svojemu umsko-deduktivističkomu pristupu nasuprot Herderovu empirističko-analoškome pristupu u filozofiji povijesti i antropologiji.²

No osjetljiva je bila i druga strana, kako odgovoriti na recenzije. Nesavjesne, a oštre ocjene recenzenata mogle su djelovati pogubno na prijam, kako djela nepoznatih auktora, tako i djela s novim i neuobičajenim sadržajima i izrazima. U takvu je slučaju bilo potrebno imati sabran i neslomljiv duh da se uzvrati pravom mjerom. Iz Kantova je doba znakovit i slikovit slučaj kritičkoga skeptika Salomona Maimona, koji je za uzvrat opetovanim nepovoljnim ocjenama recenzenata izgubljenih u njegovim spisima, jedno od vlastitih glavnih djela posvetio »veleučenoj gospodi recenzentima od profesije«, a u dugoj im posveti podario »migove koji će im olakšati posao«, naime smišljajne prigovora:

»Najprije možete općenito pretpostaviti da moja knjiga ne može sadržavati ništa što bi ujedno bilo i novo i dobro, i da novo u njoj ne može biti dobro, a dobro ne može biti novo. Ili je moja teorija mišljenja sadržana u besmrtnim spisima jednoga Leibniza ili Kanta ili – u suprotnome – ništa ne vrijedi; [...] I ne trebate strahovati da ćete auktoru takvom recenzijom nanijeti mnogo štete. *Filozofijom* se i tako na svijetu ne treba tražiti *uspjeh*. Za takve čitaoce koji bi Vama vjerovali na riječ knjigu nisam napisao. *A promišljeni se čitatelj* ne može ravnati po recenziji takve vrste. Premda Vi, *gospodo moja*, Vaše putovanje oko svijeta poduzimate *incognito*, za zaštitu se od nevremena zakrivajte u *lavlju kožu*, i dok druga velika gospoda putuju *incognito* da bi se pričinila manjima, Vi činite obratno, naime hoćete se pričiniti većima nego što doista jeste. A opet postoje izvjesni kriteriji po kojima se može vidjeti što se skriva iza kože. Auktor se s Vama igra *slijepoga miša*. Vi mu vežete oči, no nerijetko Vas on ipak znade naći.«³

Za razliku od Maimona, čije je oštroumlje Kant smatrao sposobnijim za duboka istraživanja od većine svojih protivnika,⁴ Kant je sâm u trenutku izlaska *Kritike čistoga uma* u srpnju 1781. bio dobro poznat Nijemcima, ali ipak – kako njene prve dvije recenzije kažu – tek po »(o)manjim spisima«. ⁵ Zato je donekle dijelio Maimonovu sudbinu dok je prvih godina njegovo životno djelo nailazilo tek na šutnju i pristojnu suzdržanost za sretnijih dana, a inače prigovore za nerazumljivost i tek jednu nešto iscrpniju recenziju, no koja je zato usputnim primjedbama i ocjenom sustava kao »višega idealizma« mogla tadašnje čitateljstvo samo odbiti od djela. Premda se je to kasnije na dugo vrijeme zaboravilo, takvi su se počeci prijma njegova djela osjetno odrazili na njegove naredne spise, i to unatoč tomu što se od početka nije nadao da će djelo takva obujma, težine i novine moći brzo postati svima razumljivo i općeprihvaćeno, ali da će zato s kasnijim odobravanjem postići trajniju slavu. Svjestan potrebe da olakša pregled pitanja i središnjih točaka istraživanja u *Kritici*, Kant je već prije kraja njena tiska odlučio napraviti »popularni izvadak« iz svojega djela,⁶ a on će na koncu prerasti u *Prolegomena za svaku buduću metafiziku koja će moći nastupiti kao znanost* (1783.). No Kant nije predvidio da će ostati bez potpore filozofijskih suradnika koji bi htjeli i umjegli savjesno se prihvatiti temeljita ispitivanja kritičkoga pothvata, a konačni ishod prikazati javnosti u preglednu liku, za koji on nije imao spisateljskoga

dara. Najpozvaniji je filozof, po Kantu »prvi genij u Njemačkoj«, već 1777. preminuo, naime J. H. Lambert, a drugi na koje je najprije računao za potporu nisu za to imali mladosti i zdravlja (M. Mendelssohn), volje (J. N. Tetens), odnosno vremena i odlučnosti (M. Herz).⁷ Nadu je mogao gajiti već zato što su mu svi oni dali primjedbe i savjete jednom sličnom prethodnom prilikom – bilo u pismima na zamolbu (Lambert, Mendelssohn, čak Sulzer) bilo u zasebnim djelima (Herz, Tetens) – naime povodom njegove kratke i dojmljive inauguralne disertacije *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principii* (1770.). To je djelo već sadržavalo ne samo jasnu zamisao o potrebi propedeutike za metafiziku koja bi učila razlučivati osjetilnu od čisto razumske spoznaje (§ 8.), nego i skoro cijelu kasniju transcendentálnu estetiku (§ 3.–4., 10.–15.) i jasne naznake moguće transcendentálne analitike (§ 5.–8.),

1
Tom dugo pripremanom i već programatski uobičenom recenzijom Fichte je ocjenio Schulzeovo djelo *Aenesidemus oder über die Fundamente der von dem Herrn Professor Reinhold in Jena gelieferten Elementar-Philosophie* (1792.). Recenzija je objavljena 11. i 12. veljače 1784. u jenskoj *Allgemeine Literatur-Zeitung* (br. 47–49). Schelling se je otvoreno pozvao u uvodu svojega prvijenca *Ueber die Möglichkeit einer Form der Philosophie überhaupt na Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre* »profesora Fichtea« i na »odličnu recenziju« djela *Aenesidemus* »koje je autora teško ne prepoznati«. V. Breazeale 1981., »Fichte's 'Aenesidemus' Review and the Transformation of German Idealism«.

2
Radi se o dvjema recenzijama u jenskoj *Allgemeine Literatur-Zeitung* (6. 1. 1785. i 15. 11. 1785.), koje se u sabranim Kantovim djelima Pruske akademije znanosti u Berlinu (nadalje: AA za »Akademieausgabe«) nalaze u svesku VIII na str. 44–66. Oporba spram Herdera zorna je i u njegovim trima onodobnim spisima u središnjem časopisu berlinskoga prosvjetiteljstva *Berlinische Monatsschrift*. V. Pietsch 2010., *Topik der Kritik. Die Auseinandersetzung um die Kantische Philosophie (1781–1788) und ihre Metaphern*, str. 54–59; Kuehn 2006., »Kant's critical philosophy and its reception – the first five years (1781–1786)«, str. 650–654.

3
Maimon 1794., *Versuch einer neuen Logik oder Theorie des Denkens*, str. VI, XI–XII. Baš je tako pokušao J. A. Eberhard iz wolffovske tradicije osporiti novinu i vrijednost Kantove kritike uma tvrdeći da je ona već »sadržana u opsegu Leibnizove« (misli se na *Nove oglede o ljudskome razumu*). V. njegov časopis *Philosophisches Magazin* 1788., br. 1, str. 26. Kant je na to odvratio 1790. ovećim spisom *Ueber eine Entdeckung, nach der alle neue Kritik der Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll* (Pretisak: AA VIII 185–251).

4
AA XI 49 (u odgovoru Herzu 26. 5. 1789., koji je Kantu prethodno s toplom preporukom poslao Maimonov rukopis, kasniji Maimonov filozofijski prvijenac *Versuch über die Transzendentalphilosophie* [1790.]).

5
Frankfurter gelehrte Anzeigen (Frankfurt a.M., br. LVII i LVIII, 17. i 20. srpnja 1781., str. 456–461) i *Neueste Critische Nachrichten* (Greifswald, br. 44, 3. studenoga 1781., str. 345–346). Obje su pretisnute zajedno s drugim recenzijama vezanima uz Kantovu filozofiju između 1781. i 1787. u Landau 1991., *Rezensionen zur Kantischen Philosophie 1781–87* (tu na str. 3–6).

6
AA X 269–270 (Pismo Herzu 11. 5. 1781.): »Teškim će uvijek ostati ovaj način istraživanja jer sadržava metafiziku metafizike, no ipak imam u zamisli plan po kojem će ono poprimiti popularitet, za koji bi bilo loše da se iznio u početku – kad se trebao prirediti temelj – osobito jer se je morala pred oči postaviti cjelina te vrste spoznaje u cijeloj svojoj artikulaciji; [...] prvo se moraju zadovoljiti zahtjevi Škole, a zatim se može za tim gledati da čovjek doživi da se i svijetu sviđi.« (Radi se o oprjeci skolastički utemeljena i obrazložena prikaza, kakav je u wolffovskoj tradiciji, te popularno-prosvjetiteljskoga prikaza).

7
To je dobro posvjedočeno u Kantovoj prepisci. Za najnadarenijega člana Berlinske akademije, koji je šesnaest godina ranije potaknuo Kanta da s njim stupi u »uži savez za reformu metafizike«, naime Lamberta, v. AA X 54 (pismo Lambertu 31. 12. 1765.) i 278 (Bernoulliu, izdavaču Lambertove prepiske, 6. 11. 1781.), a za ostale AA X 270 (Herzu) i 341 (Garveu 7. 8. 1783.). Da je Mendelssohn imao dobru volju, no slabo zdravlje, v. AA X 308.

dijalektike (§ 1.–2., 9., 16.–22.) i metodologije (§ 23.–30.).⁸ Primjedbe dane tom prigodom odrazile su se u samoj *Kritici čistoga uma*, najupadljivije u § 7. gdje su »ugledni muževi« na čiji jednoglasni prigovor Kant odgovara Lambert, Mendelssohn i kraljevski pruski »dvorski propovjednik« (Hofprediger) Johann Schultz. Nije slučajno da je nakon loša odaziva drugih upravo Schultz bio prvi kojega će Kant pridobiti da potpomogne kritički pothvat, i to ne samo recenzijama, nego upravo knjigama koje tumače i ispituju *Kritiku čistoga uma*.⁹ Ipak, dvije su godine protekle prije nego je Kant po Schultzovu dopisu od 21. kolovoza 1783. mogao vidjeti da ima nekoga tko će mu voljno i umješno tumačiti i braniti *Kritiku čistoga uma*. Kako se to Kanta dojmilo i kako mu je dotad bilo, najbolje se vidi iz Kantova odgovora Schultzu:

»Neobično mi mnogo zadovoljstva pričinja vidjeti takva oštromna muža, kao Vaše časno dostojanstvo, kako se prihvaća mojih pokušaja, a osobito općost pregleda s kojom Vi svagdje ističete ono što je važno i svrhovito, i točnost s kojom znadete pogoditi smisao mojih misli. To mi posljednje pruža utjehu, osobito s obzirom na povrijeđenost (*Kränkung*) da me nije tako reći nitko razumio, i uklanja mi brigu što dara da se učinim razumljivim [posjedujem] u veoma maloj mjeri, a možda [ga] za tako tešku građu uopće ne posjedujem; i što bi mi tu sav rad mogao biti uzaludan.«¹⁰

Kakvo je stanje bilo, rječito nam svjedoči i Schultz u »Predgovoru« svojim *Objašnjenjima Kritike čistoga uma gospodina profesora Kanta* (1784.), gdje nakon isticanja prijelomne važnosti Kantova djela piše:

»No unatoč tomu ima ovo važno djelo osebujnu sudbinu da se skoro svi tuže na njegovu neprevladivu nejasnoću i nerazumljivost. Javni su pokazatelji toga, između ostalih, obje njegove recenzije: u *Göttingische gelehrte Anzeigen* i u *Allgemeine deutsche Bibliothek*. Da knjiga [...] u kojoj je predmet istraživanja izvorna podloga i mogućnost svega osjeta i mišljenja, i [koja] se zato tiče upravo najistančanijih i najdubljih među svim spekulacijama [...] – da takva knjiga ne može biti popularna i svakomu razumljiva [...], smatram da to ništo ne zapanjuje. No da ju se gleda gotovo kao zapečaćenu knjigu koju nitko ne može otvoriti ili kao takvu dubinu koju bi i filozofi uzaludno pokušavali objasniti dnevnim svjetlom zdravoga [dosl. »općega«] razuma – to doista zapanjuje.«¹¹

Da dviju spomenutih recenzija nije bilo, u *Prolegomenima* bismo mogli naći samo ovu Kantovu uljudnu, no gorku opasku iz »Dodatka« na kraju djela:

»Učena me publika zadužila i šutnjom, kojom je tijekom dužega vremena častila moju *Kritiku*. Ta šutnja naime ipak pokazuje da se sud odgađa i, prema tome, da se pomalo sluti da bi u djelu koje sve utabane puteve napušta i polazi novim – na kojem se nije lako odmah snaći – ipak moglo počivati nešto čime bi važna, no zasad odumrla grana ljudskih spoznaja mogla dobiti nov život i plodnost. Dakle [ta šutnja pokazuje] oprez da se nikakvim preuranjenim sudom ne otkine i ne razori još nježni cijep [tj. (ucijepljena) mladica].«¹²

II. O ulozi Göttingenske recenzije za Kantova djela, o idealizmu i zdravome razumu

Makar to sam ne priznao, Kant je *Göttingenskom recenzijom*¹³ ipak dobio nešto naznaka da razjasni mjesta iz *Kritike* koja bi mogla zavesti te povoda da filozofijskim izazovom uperenim na recenzenta privuče novu i ozbiljniju pažnju na njen problematski sklop. Štoviše, sva bi se *Prolegomena* trebala promatrati kao upute, najpopularnije što si ih je Kant mogao dopustiti i što ih je umio napisati, kako uočiti osnovna pitanja i odgovore u nepreglednoj *Kritici čistoga uma*, i ujedno kao pobuda (svojedobno usmjerena na »ravnodušnost« njemačke javnosti spram djela)¹⁴ na njena neodgodiva istraživanja. Na *Prolegomenima* možemo zorno vidjeti koliko i kakva povoda malena recen-

zija može dati da se filozofijsko djelo velikim dijelom već napisano (u doba izlaska recenzije 19. siječnja 1782.) dodatno prožme polemičkim aluzijama od početka do kraja, da se na početak stavi skrovito borben »Predgovor«, a na kraj »Dodatak« u kojem će se filozof konačno otvoreno razračunati s recenzijom s kojom se je dotad potajice borio, a njena skrivena recenzenta izazvati na javni filozofijski dvoboj. Zbog toga se pri pozornijem čitanju gotovo sama od sebe nameće pretpostavka da je djelo pod Kantovom rukom prošlo dvostruku redakciju.¹⁵ Osim poznate inačice u samim *Prolegomenima* sačuvale su nam se u Kantovoj ostavštini još dvije nešto drugačije razrade polemičkoga »Dodatka« na kraju djela (*Vorarbeit zu den Prolegomena zu einer jeden künftigen*

8

Disertacija je u nas prevedena u: Kant 2000., *Latinska djela* (pripr. J. Talanga, prev. Š. Selak i J. Talanga), str. 220–305 – izdanje je srećom dvojezično jer je prijeko potrebno gledati i latinski izvornik da se shvati smisao. Kant je disertaciju objavio 21. 8. 1770., a do kraja je godine primio i tražene primjedbe. Najprije je primio dragocjeno Lambertovo pismo 13. 10., a zatim Sulzerovo 8. 12. i Mendelssohnovo 25. 12. (AA X 103–111, 111–113 i 113–116). Herz, Kantov student od 1766. do 1770., a respondent pri obrani disertacije, objavio je 1771. *Betrachtungen aus der spekulativen Weltweisheit*, »razmatranja« koja opširnije i popularnije (i njemački, a ne latinski) razlažu nove misli disertacije, iako ne bez utjecaja Mendelssohna s kojim se je Herz kao zaštitnikom i suvrercem tada zblizilo u Berlinu. Djelce je uzorna učenika Kant sa zanimanjem pročitao tražeći poticaje za daljnju razradu svojih misli, a ono je, kako Kant piše 21. 2. 1772. (AA X 132), »u više dijelova premašilo moja očekivanja«. Tetens se je pak u svojim djelima *Ueber die spekulativische Philosophie* (1775.) i *Philosophische Versuche über die menschliche Natur und ihre Entwicklung* (1777.–1778.) osvrtao i na Kantovu disertaciju (v. Tetens 1775., str. 28, 46, 52, 55 i Tetens 1777., str. 359–360 – nav. prema stranicama prvoga izdanja u pretisku obaju djela: Tetens 1913.).

9

Kant je bio veoma zadovoljan time kako je »čestit pastor Schultz«, »najbolja filozofijska glava u našem [tj. königsberškome] kraju« recenzirao njegovu inauguralnu disertaciju (v. AA X 133) (»Königsbergische Gelehrte und Politische Zeitungen«, br. 94 i 95, 22. i 25. 11. 1771., v. AA XIII 55), stoga mu je 3. 8. 1781. (AA X 274) poslao primjerak *Kritike* zajedno sa zamolbom da je ispita i prosudi, a to je na koncu polučilo prvom komentatorskom knjigom o *Kritici* (*Erläuterungen über des Herrn Professor Kant Kritik der reinen Vernunft*, 1784.) te dvosveščanim djelom koje ju ispituje (*Prüfung der Kantischen Kritik der reinen Vernunft*, 1789. i 1792.). Po tome će djelu Kant Schultzta još jednom 1797. u proglasu istaći kao onoga koji je njegove spise razumio kako se trebaju razumjeti (AA XII 367).

10

AA X 350–351. Te su Kantove riječi navedene i u »Predgovoru« spomenutih Schultzovih *Objašnjenja* (1784.) (Schulze [sic!] 1791. (*Erläuterungen*), str. 9).

11

Schulze 1791., str. 5–6.

12

AA IV 380 (Kant 1953., *Dvije rasprave* [prev. V. D. Sonnenfeld], str. 143). Budući da u slučaju *Prolegomena* i *Kritike čistoga uma* imamo prijevod zaslužna Viktora Sonnenfelda, u zagradi ću navoditi pripadno mjesto iz njih, iako ću zbog posebnih potreba rada sva mjesta koja navodim iznova prevesti.

13

Recenzija je izašla u: *Zugabe zu den Göttingischen Anzeigen von gelehrten Sachen* (nadalje: *Göttingenski učenjački glasnik* i kratica GA) 1782., br. 3 (19. siječnja), str. 40–48; pretisnuta je u Landau 1991. str. 10–17; preveo ju je Lj. F. Ježić na hrvatski: »Göttingenska recenzija *Kritike čistoga uma*. Recenzija časopisa *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*«, *Holon* 3 (1/2013), str. 70–76.

14

V. AA IV 367 (Kant 1953., str. 129).

15

Tako je to i postavio Benno Erdmann u »historijskome istraživanju« u opsežnu »Uvod« izdanju *Prolegomena* iz 1878. (Kant 1878., *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik die als Wissenschaft wird auftreten können. Herausgegeben und historisch erklärt von Benno Erdmann*, str. I–CXIV). Taj je pokušaj naredne godine žestokim tonom pokušao osporiti Arnoldt (v. Arnoldt 1908., »Kants Prolegomena nicht doppelt redigiert. Widerlegung der Benno Erdmannschen Hypothese«, str. 3–107), no Erdmann se nije smeo, nego je daljnjim djelima svoju hipotezu samo potkrijepio (poseb. v. Erdmann 1904., *Historische Untersuchungen über Kants Prolegomena*).

Metaphysik u AA XXIII 51–66). Te razrade također svjedoče s koliko je pažnje Kant pristupio protunapadu na osjetljivu recenziju.

Kantov je istup doduše na koju godinu uspješno odbio daljnje pokušaje osporavanja *Kritike*, no ujedno je potakao da se ocjene Göttingenske recenzije provlače kroz naredne rasprave oko kritičke filozofije, tako da ih je Kant sam opetovano morao pobijati u daljnjim djelima. Pritom posebno upada u oči da čak i ono što Kant naziva jedinim »navlastitim proširenjem« drugoga izdanja *Kritike čistoga uma* (1787.) – tj. »Pobijanje idealizma« povodom drugoga postulata empirijskoga mišljenja uopće¹⁶ – u osnovi nije drugo nego razrađenija inačica odgovora koji je Kant već u *Prolegomenima* pružio na recenzentovo nemarno priljepljivanje (zloglasne) oznake »višega idealizma« sustavu njegove *Kritike*.¹⁷ U recenziji se oznaka nametnula zbog toga što se Kantov sustav usporedio po posljedicama dijelom s Humeovim, dijelom s Berkeleyevim, pri čem se idealizam pokazao »višim« zato što »na jednak način obuhvaća duh i materiju« te »svijet i nas same pretvara u predodžbe«. ¹⁸ To oboje, naime, znači da Kant povrh iliti »poviše« Berkeleyeva pretvaranja izvanjskoga svijeta u predodžbu »idealizira« i predmet nutarnjega osjetila – »nas same«, tj. (Berkeleyev) »duh«. Nepažljivu je čitatelju isto mogao sugerirati već i sam Kantov naziv »transcendentalni idealizam«, i Kant je već u *Prolegomenima* zažalio da sustav nije otprve nazvao »formalnim« ili, »još bolje«, »kritičkim idealizmom«. ¹⁹ Unatoč tomu što Kant u cijeloj *Kritici* (prvo izdanje) ni jednom ne spominje Berkeleya, recenzija napominje da se Kantov sustav zasniva na »pojmovima osjetâ kao pukih modifikacija nas samih (na čem i Berkeley poglavito gradi svoj idealizam)«. ²⁰ Kako se čini, Kant se nije mogao domisliti posebnu razlogu zašto bi recenzent izabrao oznaku »viši« za njegov idealizam – kao uostalom ni sekundarna literatura koju sam ja prošao²¹ – nego je za objašnjenje ostao opći razlog površna čitanja ili zlonamjerna izvrtanja smisla. Ipak je ocjenu prihvatio za povod da od svakoga dogmatičkoga idealizma oštro razdijeli svoj. Onaj, naime, uvijek ima nešto »zanesenjačkoga« (*schwärmerisch*) za »namjeru« u svojim tvrdnjama, za razliku od njegova, koji nije ni kao kakav »zadatak« čija bi »nerješivost« svakomu dopustila da porekne »opstojnost izvanjskoga svijeta« (kakav je navodno Cartesijev »problematički idealizam«), nego je prihvaćen u sustav kao »jedino sredstvo« da se riješi osnovni zadatak njegova istraživanja, koji recenzent nije ni spomenuo, a Kant ga je poveden upravo tim neugodnim iskustvom od *Prolegomena* nadalje upečatljivo (pre)naglasio, naime »kako su sintetički sudovi a priori mogući«. ²²

Na kakvu je glasu tada bio Berkeleyev sustav zorno pokazuje jedna recenzija iz iste 1782., gdje se on prikazuje kao sustav koji »zdravi razum« toliko »zgražava i zbunjuje«

»... da bi među stotinu čitatelja teško bilo naći jednoga koji bi imao strpljenja smireno poslušati filozofove razloge, i da štoviše ne bi smatrao besmislicom umovanje koje materiji i cijelomu tjelesnomu svijetu osporava svu izvanjsku i za se opstojeću egzistenciju, a dopušta tek neku vrstu opstanka u duhu posredstvom ideja koje duh ima o materiji i tijelu, i da ne bi s negodovanjem odbacio knjigu koja sadržava takve sanjarije.«

Recenzentu takav sustav nije održiv, nego se mora, ako je vjeran svojim načelima, ili razviti u »krajnji egoizam« ili vratiti »nekoliko koraka« u »Leibnizov idealizam ili štoviše spiritualizam« (gdje se materija ne dokida, nego spiritualizira). ²³

Slična je presuda po »načelima zdravoga razuma« i Kanta čekala na kraju Göttingenske recenzije. Ona kaže da Kantovo djelo ima zasluge što upozna je čitatelja s »prilicnim teškoćama spekulativne filozofije« na način ljekovit

»graditeljima i napadačima metafizičkih sustava koji se gordo i smiono pouzdaju u svoj uobraženi čisti um«. Ipak, recenzija sudi da je i Kant zabludio jer nije odabrao »srednji put između neumjerenoga skepticizma i dogmatizma«, put koji zna da je »ispravna uporaba razuma« ona prema »njegovim vlastitim načelima«, naime kako to čini »zdravi ljudski razum« kada npr. naš »najsnažniji i najtrajniji osjet« odn. »ono što nam se čini najsnažnijim i najtrajnijim« prihvaća za »naš najvanjskiji realitet« i ne laća se nepotrebna »idealističkoga razlikovanja« »predočaba i zakona mišljenja« od onoga »što nazivamo objektima i svijetom«. ²⁴

III. O popularnoj prosvjetiteljskoj filozofiji i auctorima Göttingenske recenzije

Da se filozofijskomu sustavu može ne samo spočitati da je u oprjeci sa zdravim razumom, nego da ga se time može i na zao glas dovesti, svojstveno je za doba u kojem se ne samo dosezi znanosti, nego i filozofija želi i treba predavati širemu krugu društva po mjeri njegova ukusa. U njemačkome prosvjetiteljstvu takvo se je ozračje u posebnoj mjeri razvilo u drugoj polovini 18. stoljeća kada su se ljudi zasitili ne samo Wolffova determinističkoga skolastičkoga usustavljenja Leibnizove filozofije, nego i oprječna protudeterminističkoga pietističkoga sustava glasovitoga Christiana Augusta Crusija. ²⁵

16

B XXXIX i B 274–279 (Kant 1984., *Kritika čistoga uma* [prev. V. D. Sonnenfeld], str. 21 i 125–127).

17

Osim »Dodatka« na kraju odgovor su u cjelini »Napomena II.« i »Napomena III.« uz § 13. (usp. i § 49.).

18

GA 40 (navodim prema broju stranice u izvorniku, u samoj recenziji).

19

AA IV 294, 373–375 (Kant 1953., str. 49, 137–139).

20

GA 41. Izostavlja se, dakle, pretpostavka tih modifikacija, naime da u Kanta predmeti podražuju naša osjetila i da su nam predmeti dani jedino osjetilnošću. V. Kantovu *Kritiku* A 19 / B 33, B 1 i dr. (Kant 1984., str. 33 i 377)

21

Npr. Kantov je idealizam po Göttingenskoj recenziji »identičan« Berkeleyevu u Beiser 1993. str. 177, on je »idealizam à la Berkeley« u Pietsch 2010., str. 230, dok u Sassen 2000., *Kant's Early Critics. The Empiricist Critique of the Theoretical Philosophy*, str. 7, Kantov idealizam konačno nije Berkeleyev, nego je tek po jednoj opasci s njime uspoređen, no i tu »viši« znači samo »uvredu, koju je Kant trebao izignorirati«. Da bi bio »viši« jer je »nadberkeleyevski«, moglo se shvatiti neizravno naznačenim još davno u Erdmanovu prezirnu opisu recenzije po kojoj se

je transcendentalni idealizam »svijesti toga doba« morao učiniti takvim »koji ide poviše Berkeleyeva još daleko uvis«. (Erdmann 1878., *Kant's Criticismus in der ersten und in der zweiten Auflage der Kritik der reinen Vernunft. Eine historische Untersuchung*, str. 87). Utjeha je što se još gora griješka potkrala Kantu kad je 1792. napisao da je (ne Feder nego) čak Garve izjednačio kritički idealizam s Berkeleyevim (AA XI 395; v. dalje).

22

V. AA IV 377 i 293 (Kant 1953., str. 140 i 48). Odlomčić »Uvoda« prvoga izdanja *Kritike* (A 10; Kant 1984., str. 28) u kojem se najavljuje »otkrivanje razloga mogućnosti sintetičkih sudova a priori« u drugome je izdanju prerastao čak u dva poglavlja »Uvoda« (V. i VI.).

23

Radi se o recenziji prijevoda prvoga dijela Berkeleyevih sabranih spisa u *Allgemeine deutsche Bibliothek*, sv. 52, br. 1, str. 160–163. Auktor joj je H. A. Pistorius, kasniji najcjeljeniji kritički recenzent Kantovih djela (v. Pietsch 2010., str. 30–31).

24

GA 47–48.

25

Još pedesetih godina je i Kant pripadao među one koje su snažno privlačila Crusijeva djela, o čem svjedoči njegova disertacija *Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio* iz 1755. (u nas dvojezično izdana u spomenutim Kantovim *Latinskim djelima* na str. 74–165). Tu v. Prop. IX. o slobodi.

Nasuprot zatvorenim krugovima škola, koji su davali tek »stručnjake u (pojedinoj) filozofiji«, tražili su se sada novi poticaji iz Francuske i Britanije, a iz nađenoga i (wolffovski) naslijeđenoga sklapalo se nove cjeline po ukusu publike i po mjeri za koju se smatralo da promiče ljudsko blaženstvo (*Glückseligkeit*). Budući da se ukus francuske filozofije (npr. Voltaire) nije više ravnao po »duhu sustava«, glavninu onoga što su Nijemci po tome uzoru u ovo doba za sobom ostavili potomstvo je osudilo kao »plitko prosvjetiteljstvo« *eklektičke popularne filozofije*.²⁶

Unutar popularnoga smjera njemačkoga prosvjetiteljstva središte je bio Göttingenski krug vezan uz moderno Göttingensko sveučilište, svojevrсно rasadište filozofije engleskoga govornoga područja u Njemačkoj.²⁷ Zato je onakva recenzija Kantova djela osvanula upravo u *Göttingenskome učenjačkome glasniku*. Kantov borbeni otpor spram nje u *Prolegomenima* brzo je potakao opće zanimanje za spor i potakao da se otkriju okolnosti nastanka recenzije. Premda je njen izvorni auktor bio čuveni breslauski popularni filozof *Christian Garve*, njegovu recenziju, napisanu s mnogo mara no tripud predugačko za objavu, sažeo je i po svojoj mjeri prekrojio göttingenski profesor *Johann Georg Heinrich Feder*. Feder je odgovaran za zaoštrenu ocjenu (»viši idealizam«, »arogantan ton« (za Kantov osjećaj) i povijesnofilozofijske primjedbe i poredbe s obzirom, kako na Humea i Berkeleya (i Leibniza po Garveu naputku), tako i na lekciju zdravoga razuma da je »postojani privid (*Schein*) istina«. Kant je saznao što se krije iza recenzije kad mu se Garve 13. srpnja 1783. obratio pismom. U njem je Garve otkrio da je on doduše auktor izvorne recenzije (i utoliko za nju odgovoran), no da je njegov poštovani suradnik göttingenskoga glasila od nje iskoristio tek njenu »desetinu« na način da sačini »trećinu« konačne »bijedno sklopljene« cjeline, i da se zato njega ne tiče Kantov izazov. Ne hoteći imenovati Kantu »svojega prijatelja« i suradnika, Garve je dao objaviti punu izvornu recenziju (24 stranice) u *Allgemeine deutsche Bibliothek* (1783.). To je druga recenzija *Kritike* koju gore Schultz spominje.²⁸ Važna zamjerka Kantu koja je i u pismu ostala jasno izražena jest ta da se cjelina Kantova sustava »popularnije mora izraziti ako doista treba postati upotrebljiva, a popularnije može izraziti ako sadržava istinu.«²⁹ S izvornom, no naknadno objavljenom recenzijom i Kant i Schultz već su na prvi pogled s pravom bili osjetno više zadovoljni jer ona u smislenijim cjelinama i s više pažnje i poštovanja iznosi i Kantovu građu i svoje primjedbe.³⁰ Nakon krajnje oprječnih stavova Sternove i Arnoldtove rasprave,³¹ komentatorska je literatura pokušavala naći srednji put uočavanja kako razlika tako i uporišta Göttingenske Federove recenzije u Garveovoj, no ne naročito temeljito (Arnoldtovo se razlikovanje Garveova i Federova opisa Kantova idealizma čak zamutilo ili pogubilo).³²

Za razliku od Garvea, s kojim će Kant nakon razmjene pisama javno ostati u odnosu uzajamna poštovanja,³³ s Federom će odnosi dugo ostati napeti. Već će u odgovoru Garveu Kant proreći što će snaći Garveova prijatelja, slično Maimonovu gornjemu opisu igre koju vode recenzent i filozof:

»Mogu toga čovjeka itekako prepoznati [odgonetnuti] po njegovoj maniri, naročito ondje gdje pušta da mu se čuju vlastite misli. Kao suradnik glasovitoga časopisa imao je na kratko vrijeme u svojoj vlasti, ako ne čast (*Ehre*), a onda barem dobar glas (*Ehrenruf*) drugoga auktora. No on je ipak istodobno i sâm auktor, i time dovodi svoj vlastit [dobar] glas u opasnost koja zacijelo nije tako malena kako si on vjerojatno zamišlja.«³⁴

I očekivalo bi se da će Kant lako prepoznati Federa jer je, kao mnogi u to doba, i sam predavao po jednome od Federovih kompendija, i ondje mogao

naći misli slične onima u recenziji. Je li zaista slučajno da je ta predava-
nja, naime o filozofijskoj enciklopediji, Kant posljednji, deseti put držao
1781./1782.?³⁵ Feder je pak tek poslije nekoliko godina pokazao nekakve

26

Usp. Cassirer 1932., *Die Philosophie der Auf-
klärung*, str. XII i d., također str. 8–9: »Put
po tome ne vodi od pojmova i načela prema
pojavama, nego obrnuto. Promatranje je ‘da-
tum’, a zakon ‘quaesitum’. Taj je novi meto-
dički poredak po rangu ono što je obilježilo
cjelokupno mišljenje osamnaestoga stoljeća.
‘Esprit systématique’ se ni na koji način ne
podcjenjuje niti se ne odguruje u stranu, no
povlači se oštra razlika njega i pukoga ‘esprit
de système’.« Za uobičajeniji pregled i osudu
pokreta *Popularphilosophie*, v. Beck 1969.,
*Early German Philosophy. Kant and his Pre-
decessors*, str. 319 i d. Za noviji pregled koji
se najprije trudi nepristrano razumjeti pokret
čisto kao povijesnu pojavu v. Zande 1995.,
»In the image of Cicero: German Philosophy
between Wolff and Kant«.

27

Georg-August-Universität Göttingen prvo je
moderno njemačko sveučilište (gdje teološki
fakultet nije imao nadzorna prava nad osta-
lim fakultetima). Ono je 1737. osnovano za
vrijeme Georga Augusta kao izborna kneza
Braunschweig-Lüneburga (hannoverska loza)
koji je ujedno kao Georg II. kraljevao Veli-
kom Britanijom i Irskom.

28

Garveova cjelovita recenzija (nadalje: AdB)
izašla je u *Anhang zu dem 37. bis 52. Bande
der allgemeinen deutschen Bibliothek. Zweite
Abtheilung* (1783.), str. 838–862, a pretisnuta
je u Landau 1991., str. 34–55.

29

AA X 328–333 (cijelo pismo). Točke se suko-
ba popularnofilozofijska pristupa i Kantova
pristupa metodi i načinu izlaganja filozofije
lijepo razlažu na oprjeci Garveovih i Kanto-
vih stavova u: Petrus 1994., »‘Beschrieene
Dunkelheit’ und ‘Seichtigkeit’. Historisch-
systematische Voraussetzungen der Ausein-
andersetzung zwischen Kant und Garve im
Umfeld der Göttinger Rezension«.

30

V. Kantovo pismo Schultzu 22. 8. 1783. (AA
X 349): »[Po letimičnu pregledu pokazuje mi
se kao] – ne uzevši u obzir teško izbježivie
česte propuste u shvaćanju smisla moje misli
– nešto sasvim drugo i daleko promišljenije
od onoga što sadržava Göttingenska recen-
zija (koja bi ipak trebala biti Garveova)«, i
Schultzovo Kantu 28. 8. 1783. (AA X 353):
»Ona je mnogo bolja nego bijedna Göttingen-
ska, i zapravo pokazuje da je g. Garve promi-
slio Vašu Kritiku uz velik trud.« Moguće je da
se kasnije Kant pri pažljivijem čitanju oneras-
položio jer Hamann u pismu Herderu (8. 12.

1783.) piše da je načuo da je nezadovoljan s
Garveovom recenzijom i da se žali da se s nji-
me postupilo kao s kakvim »imbecilom«, no
da ne će odgovarati na to nego samo göttin-
genskomu recenzentu odvaži li se recenzirati
i *Prolegomena* (Hamann 1824., *Hamann’s
Schriften. Sechster Theil*, str. 364–365).

31

Objavivši dva još nepoznata Kantova prijateljska (a porecenzijska) pisma Garveu, Albert Stern prvi je skrenuo pažnju na razliku dvaju recenzija i njihovih auktorata, i pokušao prevrednovati Garvea kao filozofa koji je među svim popularnim filozofima najnepristranije primio i prikazao Kantovu *Kritiku* te ju najoštroumnije prosudio (Stern 1884., *Ueber die Beziehungen Chr. Garve’s zu Kant. Nebst mehreren bisher ungedruckten Briefen Kant’s, Feder’s und Garve’s*). No Arnoldt je i njega, kao prije spomenutoga Erdmanna, ubrzo u svoj žestini uvjerenja kantovca napao provevši pritom prvu iscrpnu, no ne i nepristranu, poredbu objiju recenzija. Iz nje se je pokazala veća usklađenost (dakle i »plitkost«) Garveove recenzije s Göttingenskom nego što je Stern dao naslutiti (Arnoldt 1908., »Vergleichung der Garve’schen und der Feder’schen Rezension über die Kritik der reinen Vernunft«).

32

Unatoč pronalasku većega broja uporišta Göttingenske recenzije u Garveovoj, Arnoldt ipak nije – kako ga Beiser krivo tumači, a za-
tim slično, no zbrkanije tumačenje sam iznosi (Beiser 1993., str. 354 i 177) – mogao Garveu pripisati Federovu ocjenu Kantova sustava kao »višega idealizma«, nego tek ocjenu »udvostručenoga [cartesijevski] problematičkoga idealizma«, »koji[, dakle,] jednakoj sumnji podvrgava opstojnost duše kao i opstojnost tijela« (Arnoldt 1908., str. 30–31).

33

To ne znači da Kant dio svojega *Osnova metafizike čudoređa* (prev. u Kant 1953.) nije razradio vodeći se izvorno nakanom da se suprotstavi Garveovim raspravama o Cicero-
novim knjigama o vrlini iz 1783. (v. Kuehn 2006. str. 645 i d.).

34

AA X 337. Schütz će spontano Kantu razrješiti sve dvojbe o auktorima i okolnostima postanka Göttingenske recenzije pismom 10. 7. 1784. (AA X 392.).

35

V. Lehmannov »Dodatak« Kantovim predavanjima o »Filozofijskoj enciklopediji« AA

znake žaljenja ili isprike,³⁶ a na Kantov se izazov oglušio sve do 1787. kada je objavio knjigu koja nastoji potkopati prostor kao osnovu Kantove transcendentne estetike i uzročnost kao osnovu Kantove analitike pojmova.³⁷ Djelo mu nije polučilo većega uspjeha, nego ga je taj nastavak sukoba s Kantom koštao sve popularnosti koja mu je još preostala nakon *Prolegomena*. U posmrtno je objavljenu životopisu Feder konačno opisao sukob s Kantom oko Göttingenske recenzije sa žaljenjem. No zažalio je samo što je predao recenziranje novoga djela previdene važnosti Garveu kao trenutnu počasnu gostu, i što ga je zatim skratio i preradio u naletu tadašnje oholosti (nagomilane prekomjerno uspješnom prodom njegovih djela) bez poznavanja *Kritike*, osim iz Garveova rukopisa i neke dotadašnje recenzije. Nije zažalio usporedbu Kanta s Berkeleyem jer se je ona dalje potvrdila na više strana, a i sam ju je Kant »potvrdio« izostavljanjem idealističkih mjesta iz drugoga izdanja *Kritike*, od kojih je Feder neka naznačio u spomenutome djelu 1787.³⁸ Feder pritom netočno navodi da se njegov odnos s Kantom prije *Kritike* svodi na njegovu pozitivnu recenziju Kantovih popularnih i po njegovu ukusu »zabavno-skeptičkih« *Snova vidovnjaka protumačenih snovima metafizike* (1766.) te na Kantovo pismo preporuke za svojega učenika Krausa jer se predigra njihovu sukobu izvela desetljeće ranije, i to preko Herza. Tada je Feder recenzirao spomenuta Herzova *Razmatranja* u *Göttingenskome učenjačkom glasniku* (31. 8. 1771.), i pritom se kao malo tko mogao upoznati s novinom Kantove inauguralne disertacije (koju recenzija i napominje kao povod *Razmatranjima*). Premda je pohvalio Herzove pokušaje, nekim je primjedbama »göttingenski recenzent« već tada ozlovoljio Kanta.³⁹

IV. O suočenju kritičkoga uma sa zdravim razumom i škotskom filozofijom

Premda su i s psihologijsko-empirističkoga stajališta popularne filozofije Garve i Feder pružili Kantu neke zanimljive primjedbe,⁴⁰ povijesnofilozofijski i poredbenofilozofijski još je zanimljivije to što su dali povoda da se Kant u opsegu svojih objavljenih djela jedanput izravno izjasni u pogledu škotske filozofije zdravoga (tj. naravnoga) razuma, koja mu je po zaokretu spram dotadašnje novovjekovne filozofije uopće i Humea napose srodnija nego ikoja druga.⁴¹ Naime, povodom spora s Göttingenskom recenzijom Kant nije u *Prolegomena* samo umetnuo »Napomene«, »Dodatke«, neke odlomke i opaske,⁴² nego im je i na početak postavio čuveni »Predgovor«, a u njem je ukazujući na dosadašnju sudbinu metafizike – zbog koje je kritika čistoga uma neodgodiva – prikazao filozofijskopovijesnu epizodu u kojoj su škotski filozofi u otporu spram svojega sunarodnjaka Humea ne samo »promašili« smisao njegova zadatka (*odakle pojam nužne veze uzroka i učinka?*), nego se pritom i umjesto dubokih istraživanja »naravi uma« poslužili »udobnijim sredstvom« – »pozivanjem na zdravi ljudski razum«, što na koncu nije drugo nego »pozivanje na sud gomile«. U toj epizodi, za koju u *Kritici* nije bilo povoda (i stoga joj ondje nema ni spomena), škotski odnosi odgovaraju njemačkima i dojmljivo ih predstavljaju⁴³ jer je Kantu »göttingenski recenzent« promašio njegov »opće predložen« Humeov zadatak i na koncu ga neprimjereno pozvao na »srednji put«, koji podrazumijeva da je ispravna primjena razuma ona prema njegovim načelima jer »to čini zdravi ljudski razum«. No pritom je, kao Beattie među Škotima, recenzent smetnuo s pameti da taj razum ima svoju korisnu uporabu samo kod sudova koji imaju neposrednu primjenu u iskustvu, a ne i kod sudova iz pojmova samih, tj. u metafizici, gdje »kritički um drži zdravi [dosl. »opći«] razum unutar granica kako se ovaj ne bi uznio

u spekulacije«. Primjenjuje li se taj razum donle dokle iskustvo ne doseže, može se zvati »zdravim« samo »po antifrazi«.

U svojem vrijednu pionirskome djelu o prisutnosti, ugledu i utjecaju škotske filozofije zdravoga razuma u njemačkoj filozofiji druge polovice 18. stoljeća Manfred Kuehn pretpostavlja da je ovakvo mjesto u svojem djelu Kant mo-

XXIX 1H 1T 662. Usp. Feder 1769., *Grundriß der philosophischen Wissenschaften nebst der nöthigen Geschichte zum Gebrauche seiner Zuhörer* (2. izdanje) – knjigu i izdanje po kojoj je Kant predavao – npr. 2. Abt. 2. Kap. »O logici« § 18. (str. 66) gdje stoji: »Nazivam pak ispravno primati osjete [recht empfinden] tako primati osjete kako nam to daje naša narav. Postojani je privid stoga za nas istina [Ein beständiger Schein ist daher für uns Wahrheit].« (grafički istaknuto u izvorniku). Ta je misao drugačije izražena u recenziji (GA 47), no *upravo tim riječima* u Kantovu zadnjem »Dodatku« *Prolegomenima* (AA IV 376, Kant 1953. str. 139)! To filologu jasno kazuje da je Kant (barem) po »duhovitome načelu« uočio neposrednu vezu recenzije s Federovim udžbenikom po kojem je dotad (*i nikad poslije*) predavao. Koliko znam, to do sada nije uočeno.

36

Feder je, naime, recenziju Kantova djela *Osnov metafizike čudoređa* 29. 10. 1785. (GA 172, str. 1744) zaključio svojevrsnom isprikom, priznanjem »ovdje-ondje izgubili smo, više nego što bi nam bilo drago, čisto filozofijsku hladnokrvnost, obuzdanost i nepristranost.« (pretisak u Landau 1990., str. 233)

37

Feder 1787., *Ueber Raum und Kausalität* [sic!]. *Zur Prüfung der Kantischen Philosophie*. Na kraju prvoga dijela (str. 114–118) Feder ponovno otvara pitanje o Kantovu idealizmu, za koji tvrdi da mu je glavni grijeh (kao i svakomu idealizmu) jezična zbrka koju zahtijeva (npr. da su tijela kao Sunce i nasip po kojem hodam tek predodžbe u nama), i da ako on i nije Berkeleyev »zanesenjački idealizam«, opet je svaki kantovac izložen pitanju »odakle potječu pojave stvari u prostoru ako se ne radi o učincima supstancijâ koje zbiljski izvan nas opstoje«, na koje će još najbolje odgovoriti »Berkeleyevom hipotezom« (u oprjeci s Leibnizovom i Malebrancheovom).

38

Feder 1825., *J. G. H. Feder's Leben, Natur und Grundsätze*, str. 177 i d. U Feder 1787., str. 63 naznačuje se idealizam u Kantovu četvrtome paralogizmu (paralogizmu idealiteta), baš kao u koji mjesec kasnijem Jacobijevu *David Hume über den Glauben*. Radi se o dijelu *Kritike* koji je Kant izostavio iz drugoga izdanja. Usp. A 370 (Sonnenfeld izostavlja taj dio rečenice u Kant 1984., str. 188!): »izvanjski predmeti (tijela) tek su pojava, prema tome ništa drugo nego moj način

predočavanja«. Takvu tvrdnju Feder i Jacobi nisu htjeli ili uspjeli shvatiti iz konteksta i svrhe poglavlja (u kojem se samo prikazuje da se sa stajališta transcendentalnoga idealizma zaključak empirijskoga idealizma o dvojbenu opstojnosti predmetâ vanjskoga zora pokazuje varljiv), a u tome su ih i drugi slijedili (npr. Fichte Jacobija, kako se vidi po šestoj glavi *Drugoga uvoda u nauku o znanosti*).

39

GA 1771., br. 104, str. 892–895 (o Federu kao auktoru v. AA XIII 55). Kant piše o njoj Herzu 21. 2. 1772. (AA X 133): »Göttingenski se recenzent ograničio na nekoliko primjena nauke koji su po sebi slučajni i u pogledu kojih sam ja sâm od tada ponešto promijenio, a u međuvremenu se time još više uznapredovalo prema glavnoj svrsi. Jedno Mendelssohnovo ili Lambertovo pismo više nagoni auktora da se vrati ispitivanju svojih nauka nego deset takvih prosudaba [ispisanih] lakim perom.« Feder je doduše odmah naglasio da se tu ispituje »u kojoj je mjeri ono što je subjektivno kod naših predočaba ujedno objektivno«, i da su prostor i vrijeme »subjektivni uvjeti naše osjetilne spoznaje«, no ostatak je posvetio primjedbama na pobijanje Crusijeva načela da sve što jest jest negdje i nekada, i načela po kojem je moguće sve što ne sadržava proturječe jer je nemoguće ono što u sebi sadržava proturječe (dakle posredno se tiče § 27. i 28. Kantove inaug. dis.).

40

Zanimljiv je prigovor (jedini ozbiljni u Göttingenskoj recenziji za Sassen 2000., str. 9) da Kantov sustav ne može objasniti razliku između sna i jave, odn. između uobražaja u budnih i iskustva. Naime, razum se ne ravna po osjetima, kako se i zasebno napominje (AdB 861, GA 48), nego ih uređuje po svojim pravilima a priori i na koncu iz njih »tvori predmete« (GA 4). Kod Garvea je prigovor još snažniji: Prostorno-vremensko-kategorijalno uređenje jednako je svojstveno, kako budnom stanju i stanju primanja osjeta, tako i sanjarijama i prividenjima duševnih bolesnika, no jedino bi nam prvo trebalo dati opstojeće predmete (AdB 860). Kantov odgovor izbjegava pitanje jer ono navodno ne pripada transcendentnoj filozofiji (AA IV 376; Kant 1953., str. 139) – bolje bi bilo da se naprosto pozvao na *Kritiku* A 376 (Kant 1984., str. 190) ili *Proleg.* § 49. U Garveovoj recenziji nalazi se zanimljiv (i kasnije čest) prigovor da je neprozirno po čem je Kantov popis kategorija potpun. On nije izveden iz naravi razuma, nego iz logičke

gao dodijeliti Škotima samo ako su oni imali velik utjecaj na njegovu sredinu, a vjerojatno u neko doba i na Kanta (zbog čega bi Kant onda i napisao da se ne može gledati kako su pogriješili, »a da se ne osjeti izvjesna bol«).⁴⁴ No Kuehn također oštroumno primjećuje da »se odlomak u *Prolegomenima* ima uzeti *cum grano salis*. Što Kant kaže o Škotima ne mora biti namijenjeno kritiziranju toliko njih koliko njihovih njemačkih sljedbenika [tj. Federa, Meinersa ili kojega njima bliskoga Göttingenca koji bi mogao biti recenzent njegove *Kritike*].«⁴⁵ Za ispitivanje *obiju tvrdnja* trebala bi se promotriti kasnija mjesta u *Prolegomenima* gdje se opet usputno i polemički podsjeća na isti neprimjereni prigovor, no bez spomena bilo Škotâ (»Predgovor«) bilo Göttingenaca (zadnji »Dodatak«). Tako nakon § 30., gdje se rezultatom istraživanja proglašuje da »Sva sintetička načela a priori nisu ništa više nego načela mogućega iskustva«, § 31. oštro i nekako ogorčeno upire obraniti to rješenje kao plod *Kritike* jer bi »pokoji naturalist čistoga uma« »mogao izjaviti« da je »već odavno proročanskim duhom svojega zdravoga uma ne samo naslutio, nego i znao i uvidio: 'da se mi, naime, uza sav naš um ne možemo uzdići nad područje iskustava'«. Riječi koje slijede odgovaraju opisu Beattiejeva postupanja po Kantovu »Predgovoru«, no Kant nema razloga braniti se pred Škotima, koji njegovu *Kritiku* nisu tada ni poznavali ni doveli u pitanje, nego pred recenzijom⁴⁶ koja ga je – naizgled u škotskome duhu – pozvala da se vrati zdravomu razumu. Također na koncu djela, tik ispred zadnjega polemičkoga »Dodatka«, Kant kao uvjet da se prihvati njegov izazov (da se dogmatički pokuša dokazati a priori koji god sintetički sud metafizike) zabranjuje dvoje: »igrariju vjerojatnosti i nagađanja« te »odlučivanje posredstvom čarobnoga štapića tzv. *zdravoga ljudskoga razuma*«. ⁴⁷ U izvodu ovoga drugoga Kant ne dopušta da se »općemu razumu neposredno pripiše« isto kao izvjesno osim načela neproturječja i sudova matematike (»dva puta dva daje četiri«). Trebamo uočiti dvoje: 1) da bi se cio izvod na tome mjestu dobro uklopio, kako u spomenuto mjesto u § 31., tako i u onaj dio u »Uvodu« kojemu strukturalno odgovara § 31. (odmah nakon formulacije zadatka *Kako su sintetički sudovi a priori mogući?* u § 5.), i 2) da iz sačuvanih Kantovih predavanja posjedujemo raniji prikaz toga izvoda na mjestu koje se – iznimno u Kanta – *izričito* osvrće na Škote.⁴⁸

Naime, na osjetljivu mjestu izvoda u predavanjima o filozofijskoj enciklopediji (možda iz ljetnoga semestra 1775.)⁴⁹ Kant spominje da je »neki noviji Englez« »napisao« »Appellation an den gesunden Menschenverstand«, ⁵⁰ po kojem bi proizašlo da je kritika kao »znanost o opsegu, izvoru i naravi« metafizičke spoznaje nepotrebna jer bi metafizički sudovi (npr. »sve što se zbiva ima neki uzrok«) imali »u zdravome razumu« izvjesnost nalik onoj u matematičkim sudovima (npr. »dijagonala je dulja od svake stranice [četverokuta]«). No Kantu je to neodržiivo jer u metafizici nemamo pomoći zora kao u matematici i moramo se pitati »Odakle nam taj sud?«. Ne može se reći »Svatko ga uvida sam od sebe.« jer se mogu naći dva proturječna, a jednako jasna načelna suda (kasnije Kantove antinomije), stoga je nužno da se umom neovisnim o iskustvu (dakle *čistim*) *istraži* porijeklo tih njegovih radnja *dalje i dublje (u um sâm)*.⁵¹ *Prolegomena* uostalom i svjedoče da je »čudnovati fenomen« antinomijâ probudio Kanta »iz dogmatičkoga drijemeža« (§ 50.), baš kao i Humeova sumnja u neovisnost veze uzroka i učinka o iskustvu (»Predgovor«).

Vratim li se sada na taj »Predgovor«, prepoznat ćemo da je tu *cijela škotska trojka* (čak uz dodatak Priestleya kao londonskoga »uljeza« u skupini) previdjela da je kod Humea problem u *podrijetlu pojma nužne veze uzroka i učinka*, i da Kant kao najteži zadatak i stoga najveću zaslugu *Kritike* za metafiziku

navodi *dedukciju* pojmova čistoga razuma.⁵² Ona podrazumijeva objašnjenje toga odakle tim pojmovima »objektivni realitet«, tj. kako je moguće da se oni a priori odnose spram predmetâ. Budući da su to objašnjenje ostali dužni dati svi Kantovi prethodnici koji su se tim pojmovima služili kao da im se nužda ne zasniva na navici (u iskustvu), *dakle i Škoti*, ono je isključivo Kantova

podjele sudova, a ona se utvrđuje a posteriori (AdB 842). Feder je cijeli taj dio sveo na primjedbu da su Kantova »četiri glavna pojma« i »načela za iskustvenu spoznaju« »opće poznata načela logike i ontologije izražena prema auktorovim idealističkim ograničenjima« (GA 42), i to je za Kantovu osjetljivost bio dostatan žalac da napiše još jedan »Dodatak« (§ 39.) samo da pokaže »da se ne može donijeti bijedniji i čak historijski neispravniji sud.« (AA IV 376, Kant 1953. str. 139). Kamo sreće da je Feder prenio Garveovu primjedbu!

41
Škoti su, primjerice, u Hegelovim *Predavanjima o povijesti filozofije* istaknuti kao »prvi protivnici Humea«, dok je to u »njemačkoj filozofiji« Kant, pa ih Hegel usputno uspoređuje. Tumači se da su »nizu Škota« općenito »moralni osjećaj« i »općeljudski razum« postali načela, i da su »na tome putu često postizali istančana zapažanja, no kod njih s time ujedno posve iščezava spekulativna filozofija.« (Hegel 1848., *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, str. 452–453). Windelband pak dobro primjećuje da se »izvorni sudovi« Škotâ »u izvjesnome smislu« »poklapaju s Kantovim sintetičkim sudovima a priori«, no njima su to »apsolutne istine 'common sense'-a«, dok Kant dovodi u sumnju opravdanost tih sudova. »Dakle, Kant polazi točno odanle gdje su Škoti stali.« (Windelband 1880., *Die Geschichte der neueren Philosophie*, sv. 2, str. 54)

42
Erdmann ih prilično iscrpno popisuje u »Uvodu« u Kant 1878., str. XX–XXI, no u ovome se radu spominju još neka dodatna mjesta.

43
Da se u Kantovu njemačkome slučaju ponavlja Humeov škotski slučaj, sugerira na koncu Kantov izraz zabrinutosti u »Predgovoru« (AA IV 261; Kant 1953., str. 12–13): »No bojim se da bi *izvod* Humeova problema u njegovu [koliko je] moguće najvećem proširenju (naime *Kritici čistoga uma*) mogao proći jednako kao što je *problem* sam prošao kada se je isprva predočio. Pogriješno će ga prosuditi jer ga ne će razumjeti; ne će ga razumjeti jer doduše imaju volje knjigu prolistati, no ne i misaono se kroz nju probiti (*es durchzudenken*) [...]«

44
Kuehn 1987., *Scottish Common Sense in Germany, 1768–1800. A Contribution to the History of Critical Philosophy*, str. 5 i 170.

45
Kuehn 1987. str. 192. Pregled stavova göttingenskoga kruga (S. Ch. Hollmann, J. G. H. Feder, Ch. Meiners, M. Hißmann) pruža Zimmerli 1983., »'Schwere Rüstung' des Dogmatismus und 'anwendbare Eklektik'. J.G.H. Feder und die Göttinger Philosophie im ausgehenden 18. Jahrhundert«. Auktor ukazuje i na povijesnu i strukturalnu bliskost njih i škotske filozofije (»filozofija 'za svijet' predavana s katedre«).

46
Možda zadnje riječi § 31. pogađaju i Federa: »[koji] sve prikazuje kao vjerojatnost, umnu slutnju ili analogiju«.

47
Na istoj se stranici AA IV 369 (Kant 1953., str. 131) javlja i grafički istaknut izraz *pozivanje na zdravi ljudski razum* (*Berufung auf den gesunden Menschenverstand*), a njega pojmovno pretpostavlja onaj u »Predgovoru« (također grafički istaknut) *pozivanje na opći* (ili: *općeljudski*, *Sonnenfeld: obični ljudski razum* (*Berufung auf den gemeinen Menschenverstand*)). »Der gemeine Menschenverstand« stoji i ovdje i u Göttingenskoj recenziji u smislu engl. *common sense* (lat. *sensus communis*), i zato pretpostavlja – doduše ne izrazom, ali pojmovno – »zdravi« ili, još bolje, »naravni razum«.

48
Neizričitih osvrta možda ima osjetno više, no trebaju se znati prepoznati. Npr. »neki noviji filozofijski pisci« u *Kritici* (A 232–233 [B 285]; Kant 1984., str. 129) mogli bi biti Oswald i Beattie (v. Kuehn 1987. str. 172).

49
Po prosudbi priređivača akademijina izdanja tih predavanja (v. Lehmannov »Dodatak« AA XXIX 1H 1T 664).

50
Tako glasi, *neprecizno rečeno* (umjesto *gesunden* zapr. stoji *gemeinen*), prvi dio naslova njemačkoga prijevoda (1784.) Oswaldova *An Appeal to Common Sense in Behalf of Religion* (ostatak: *zum Vortheil der Religion*), čijim se imenom poigrava i »Predgovor« *Prolegomenima* (prvo *Berufung* zatim *Appellation* u AA IV 259; Kant 1953., str. 11). Malo mi je vjerojatno da je Kant tada izravno ili detaljnije poznavao škotsku filozofiju ako se je doista pozvao na djelo *škotske* filozofije zdravoga razuma kao na djelo »nekoga novijega Engleza«, i to upravo na Oswaldovo djelo, kojemu ova tema zacijelo nije prva na redu, no koje-

zasluga, takva kod koje »se novomu [ne] bi moglo naći nešto staro koje bi s njime dijelilo nešto sličnosti«. ⁵³

Makar smo vidjeli da je Kantov iskaz o škotskoj filozofiji iz »Predgovora« već prije promišljen i zabilježen, opet se pokazuje da je on ovako istaknut (možda i uopće objavljen) upravo povodom Kantove srdžbe na primjedbe Göttingenske recenzije i njegove brige zbog »tišine« i »ravnodušnosti« njemačke javnosti u pogledu *Kritike*. A zato si na koncu moramo osvijestiti to da taj iskaz ne znači da Kantova kritička filozofija nije u osebjunome smislu srodna ili bliska sa škotskom filozofijom naravnoga razuma, naročito s djelom njena prvoga i najozbiljnijega predstavnika, Thomasa Reida. ⁵⁴ Uostalom, Reidov je prvijenac iz 1764. u njemačkome prijevodu osvanuo tek 1782., godinu dana nakon izlaska *Kritike*, a njen je anonimni prevoditelj lijepo istakao da »se nijedan protivnik g. Humea« nije tako približio »izvoru zla« – izuzev »pojedina mjesta« iz »Critik der reinen Vernunft« – kao »g. Reid«. ⁵⁵ Čak je i glasilo kantovaca *Allgemeine Literatur-Zeitung* jasno istaklo da je Reid »temeljiti-ji (*gründlicherer*) i smireniji istraživač od obojice svojih kolega [Oswalda i Beattieja], i da njemu ne bi pristajalo što Hume kaže o ovima, [naime] da su u filozofijskome ratu ono što su bubnjari i trubljači u političkome – loši borci, no tim bolji bukači.« ⁵⁶ A trebamo si osvijestiti i to da se ni prozivani i ozloglašeni Feder uopće ne udaljuje od Kanta u stavu spram Oswalda i Beattieja u pogledu »pozivanja na zdravi razum« ili »sud gomile«, kako svjedoči njegova recenzija spomenutoga Oswaldova djela (1774.):

»No svi stavci koji nisu temeljne istine (*Grundwahrheiten*) u najstrožem značenju ipak se mogu – a da to ne bude besmislica – na izvjestan način neko vrijeme dovoditi u sumnju, dokazivati ili po iznesenim razlozima opravdavati. Ti razlozi pak mogu biti apagogički ili apodiktički, a priori ili a posteriori. U takvu se slučaju tek naprosto pozivati na ljudski razum, a protivnika okriviti za besmislicu ili pakost, ili ga htjeti koriti bez ikakva ispravljanja (*Zurechtweisung*), doduše je poluslijepim zavidnicima i usijanim glavama sasvim ugodno, no nije razložito [utemeljeno, *gründlich*], i može postati štetno po istinu samu.« ⁵⁷

Napokon, budući da mi danas ne moramo biti osjetljivi kao Kant na tuđi prikaz i ocjenu *Kritike* niti strahovati da bi ona mogla proći neshvaćena i neprihvaćena, možemo si pri smirenu čitanju Göttingenske recenzije dopustiti da vidimo da su, kako njen tečan i pristupačan izričaj mnogih Kantovih teških uvida i izvoda, tako i njen pokušaj da se oni sagledaju i kritički i poredbeno-filozofijski na koncu vrline kojima se i danas – nakon svih dodatnih Kantovih pojašnjenja i nakon višestoljetna znanstvena pogona u tumačenju *Kritike čistoga uma* – rijetki mogu pohvaliti. Iako je Kant možda bio i preosjetljiv na recenziju, razumljivo je da ga je ogorčio zaključak recenzije koji ga vraća na pojmove zdravoga razuma kao da i nije već dobro od njih poodmakao kritičkim ispitivanjem transcendentalnih uvjeta svih pojmova razuma i uma. Ipak, stojeći na početku prijma *Kritike čistoga uma*, Göttingenska je recenzija prva skrenula ozbiljnu pažnju na nju, potakla Kanta da dodatno razjasni svoje misli i utkala se u sav dalji tok rasprava o kritičkoj filozofiji.

Literatura

1. Primarna

1.1. Recenzije

Allgemeine deutsche Bibliothek:

- sv. 52, br. 1 (1782.), str. 160–163: Berkeley, George, *Philosophische Werke. Erster Theil* (1781., Leipzig: Schwickert) (rec. H. A. Pistorius).

Anhang zu dem 37. bis 52. Bande der allgemeinen deutschen Bibliothek:

- Zweite Abtheilung (1783.), str. 838–862: Kant, Immanuel, *Kritik der reinen Vernunft* (1781., Riga: Hartknoch) (rec. Ch. Garve).

Recenzijama iz *Allgemeine deutsche Bibliothek* omogućuje pristup u digitalnome obliku Universität Bielefeld unutar projekta *Retrospektive Digitalisierung wissenschaftlicher Rezensionenorgane und Literaturzeitschriften des 18. und 19. Jahrhunderts aus dem deutschen Sprachraum* na:

<http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/adb/index.htm>.

Allgemeine Literatur-Zeitung:

- 1786., sv. 2, br. 100 (travanj), str. 181–183: Reid, Thomas, *Essays on the Intellectual Powers of Man* (1785., Edinburgh: Bell) (rec. neidentificiran).

Recenzijama iz *Allgemeine Literatur-Zeitung* omogućuje pristup u digitalnome obliku *Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena* na svojem internetskom portalu journals@UrMEL na:

http://zs.thulb.uni-jena.de/receive/jportal_jpjournal_00000005.

Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen:

- 1771., br. 104 (31. 8.), str. 892–895: Herz, Marcus, *Betrachtungen aus der spekulativen Weltweisheit* (1771., Königsberg: Kanter) (rec. J. G. H. Feder).
- 1774., br. 97 (13. 8.), str. 834–838: Oswald, Jacob [sic!], *Appelation an den gemeinen Menschenverstand zum Vortheil der Religion* (1774., Leipzig: Junius) (rec. J. G. H. Feder).

mu je zato prvi dio naslova dovoljno zvučan i zahvalno sugestivan (poseb. u zamjeni »opći« za »zdravi«) da se navede u ovakvu izvodu usred predavanja.

51

AA XXIX 1H 1T 34–35.

52

AA IV 260 (Kant 1953., str. 12). Već je u »Predgovoru« prvomu izdanju *Kritike* Kant istakao središnje značenje dedukcije čistih pojmova razuma (A XVI; Kant 1984., str. 9).

53

Početak »Predgovora« (AA IV 255; Kant 1953., str. 7). Upada u oči da u djelu više puta nanovo iskrsavaju varijacije na taj motiv »nepriznate izvornosti i novine« sa samoga početka.

54

V. Kuehn 1987., str. 14–31 za prikaz *Reidovih istraživanja*, a za Oswalda i Beattieja kao njihove »popularizatore« i primjenjivače »u obrani religije i morala te pobijanju Humea«, str. 31–33.

55

Reid 1782., *Untersuchung über den menschlichen Geist, nach den Grundsätzen des gemeinen Menschenverstandes*, str. IV (prijevod trećega, dopravljenoga izdanja iz 1769. *An Inquiry into the Human Mind, on the Principles of Common Sense*). Može biti znakovito kada se što prevodi. U našem slučaju to nam govori kada se za koje engleske ili francuske spise budilo zanimanje Nijemac – usp. opasku i v. popis prijevoda za 1741.–1793. u Wundt 1945., *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*, str. 270–271. Ipak, treba računati da su Nijemci uglavnom čitali francuski, pa je Reidovo djelo, primjerice, i Kant sâm mogao poznavati po francuskome prijevodu iz 1768. (v. Kuehn 1987., str. 53 i 169–170).

56

ALZ 1786., sv. 2, br. 100 (travanj), str. 181 (recenzija Reidovih *Essays on the Intellectual Powers of Man* iz 1785.).

57

GA 1774., sv. 2, br. 97 (13. kolovoza), str. 837; o Federu kao recenzentu v. Kuehn 1987., str. 75.

– 1785., br. 172 (29. 10.), str. 1739–1744: Kant, Immanuel, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785., Riga: Hartknoch) (rec. J. G. H. Feder).

Zugabe zu den Göttingischen Anzeigen von gelehrten Sachen:

– 1782., br. 3 (19. 1.), str. 40–48: Kant, Immanuel, *Critik der reinen Vernunft* (1781., Riga: Hartknoch) (rec. Ch. Garve i J. G. H. Feder); *hrvatski prijevod*: »Göttingenska recenzija *Kritike čistoga uma*. Recenzija časopisa *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*«, *Holon* 3 (1/2013), str. 70–76 (prev. Lj. F. Ježić; dostupna na http://www.hdi.hr/wp-content/uploads/2013/06/Holon-31-2013_Prijevod_C_Garve_J_G_H_Feder_Lj_F_Jezic.pdf).

Recenzijama iz *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* (1753.–1801.) omogućuje pristup u digitalnome obliku *Göttinger Digitalisierungszentrum* na:

<http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/toc/?PPN=PPN31973076X&IDDOC=66088> (pristup svim poveznicama 20. 5. 2013.)

Landau, Albert (ur.), 1991., *Rezensionen zur Kantischen Philosophie 1781–87*, Bebra: Landau.

1.2. Djela

Eberhard, Johann August (ur.), 1788., *Philosophisches Magazin*, br. 1, Halle: J. J. Gebauer.

Feder, Johann Georg Heinrich, 1769., *Grundriß der philosophischen Wissenschaften nebst der nöthigen Geschichte zum Gebrauche seiner Zuhörer* (2. izdanje), Coburg: J. C. Findeisen.

Feder, Johann Georg Heinrich, 1787., *Ueber Raum und Kausalität [sic!]. Zur Prüfung der Kantischen Philosophie*, Göttingen: J. Ch. Dietrich.

Feder, Johann Georg Heinrich, 1825., *J. G. H. Feder's Leben, Natur und Grundsätze*, Leipzig: Schwickert.

Kant, Immanuel, 1878., *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik die als Wissenschaft wird auftreten können. Herausgegeben und historisch erklärt von Benno Erdmann*, Leipzig: Leopold Voss.

Kant, Immanuel, 1902., *Kant's gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin: Georg Reimer (i nastavljajući, dosad 29 svezaka; u radu navodeno kraticom AA te rimskim i arapskim brojem za broj sveska i stranice).

Kant, Immanuel, 1953., *Dvije rasprave*, Zagreb: Matica hrvatska (prev. V. D. Sonnenfeld).

Kant, Immanuel, 1984., *Kritika čistoga uma*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske (prev. V. D. Sonnenfeld).

Kant, Immanuel, 2000., *Latinska djela*, Zagreb: Scopus (prir. J. Talanga, prev. Š. Selak i J. Talanga).

Maimon, Salomon, 1794., *Versuch einer neuen Logik oder Theorie des Denkens*, Berlin: Ernst Felisch.

Reid, Thomas, 1782., *Untersuchung über den menschlichen Geist, nach den Grundsätzen des gemeinen Menschenverstandes*, Leipzig: Schwickert.

Schulze [sic!], Johann, 1791., *Erläuterungen über des Herrn Professor Kant Critik der reinen Vernunft*, Königsberg: Hartung.

Tetens, Johann Nicolas, 1913., *Über die allgemeine speculativische Philosophie. Philosophische Versuche über die menschliche Natur und ihre Entwicklung. Erster Band*, Berlin: Reuther & Reichard (sv. 4 niza *Neudrucke seltener philosophischer Werke* koji je izdala Kantgesellschaft).

2. Sekundarna

Arnoldt, Emil, 1908., »Kants Prolegomena nicht doppelt redigiert. Widerlegung der Benno Erdmannschen Hypothesen«, u: Arnoldt, E., *Gesammelte Schriften* (ur. O. Schöndörffer), sv. 3, Berlin: Bruno Cassirer, str. 3–107.

Arnoldt, Emil, 1908., »Vergleichung der Garve'schen und der Feder'schen Rezension über die Kritik der reinen Vernunft«, u: Arnoldt, E., *Gesammelte Schriften*, sv. 4, Berlin: Bruno Cassirer, str. 9–76.

Beck, Lewis White, 1969., *Early German Philosophy. Kant and his Predecessors*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.

Beiser, Frederick C., 1987., *The Fate of Reason. German Philosophy from Kant to Fichte*, Cambridge, Massachusetts i London: Harvard University Press.

Breazeale, Daniel, 1981., »Fichte's 'Aenesidemus' Review and the Transformation of German Idealism«, *The Review of Metaphysics* 34 (3/1981), str. 545–568.

Cassirer, Ernst, 1932., *Die Philosophie der Aufklärung*, Tübingen: J. C. B. Mohr.

Erdmann, Benno, 1878., *Kant's Kritikismus in der ersten und in der zweiten Auflage der Kritik der reinen Vernunft. Eine historische Untersuchung*, Leipzig: Leopold Voss.

Erdmann, Benno, 1904., *Historische Untersuchungen über Kants Prolegomena*, Halle: Max Niemeyer.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 1848., *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (ur. C. L. Michelet, 2. izdanje), Berlin: Duncker & Humblot (*Werke*, sv. 15).

Kuehn, Manfred, 1987., *Scottish Common Sense in Germany, 1768–1800. A Contribution to the History of Critical Philosophy*, Kingston/Montreal: McGill Queen's University Press.

Kuehn, Manfred, 2006., »Kant's critical philosophy and its reception – the first five years (1781–1786)«, u: Paul Guyer (ur.): *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*, Cambridge i dr.: Cambridge University Press, str. 630–663.

Petrus, Klaus, »'Beschriebene Dunkelheit' und 'Seichtigkeit'. Historisch-systematische Voraussetzungen der Auseinandersetzung zwischen Kant und Garve im Umfeld der Göttinger Rezension«, *Kant-Studien* 85 (1994), str. 280–302.

Pietsch, Lutz-Henning, 2010., *Topik der Kritik. Die Auseinandersetzung um die Kantische Philosophie (1781–1788) und ihre Metaphern*, Berlin/New York: Walter de Gruyter.

Sassen, Brigitte (prir. i prev.), 2000., *Kant's Early Critics. The Empiricist Critique of the Theoretical Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Stern, Albert, 1884., *Ueber die Beziehungen Chr. Garve's zu Kant. Nebst mehreren bisher ungedruckten Briefen Kant's, Feder's und Garve's*, Leipzig: Denicke.

Windelband, Wilhelm, 1880., *Die Geschichte der neueren Philosophie*, sv. 2, Leipzig: Breitkopf & Härtel.

Wundt, Max, 1945., *Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung*, Tübingen: J. C. B. Mohr (pretilak 1993., Hildesheim/Zürich/New York: Georg Olms).

Zande, Johann Van Der, »In the image of Cicero: German philosophy between Wolff and Kant«, *Journal of the History of Ideas* 56 (3/1995), str. 419–442.

Zimmerli, Walther Ch., »'Schwere Rüstung' des Dogmatismus und 'anwendbare Eklektik'. J.G.H. Feder und die Göttinger Philosophie im ausgehenden 18. Jahrhundert«, *Studia Leibnitiana* 15 (1983), str. 58–71.

Ljudevit Fran Ježić

Über die Gegenüberstellung des gemeinen Menschenverstandes
und der kritischen Vernunft nach der Göttinger Rezension
der Kritik der reinen Vernunft

Zusammenfassung

Dass es eine kleine Rezension der berühmten Kritik der reinen Vernunft gibt, auf die Kant sich genötigt fühlte, so zu antworten, dass er sich seine Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik hindurch stetig mit ihr auseinandersetzt, könnte den besseren Kennern der kantischen Schriften bekannt sein. Dass diese Rezension – die Göttinger Rezension – zugleich aber veranlasst hatte, dass Kant sich der damaligen Philosophie, mit der seine eigene in mehreren wichtigen Hinsichten verwandt ist, nämlich der schottischen Philosophie des Common-Sense, öffentlich gegenüberstellte, ist vielleicht weniger bekannt. In diesem Aufsatz wird untersucht, in welchem Kontext es geschah.

Schlüsselwörter

die Göttinger Rezension der *Kritik der reinen Vernunft*, gemeine Menschenverstand, reine Vernunft, Immanuel Kant, Johann Georg Heinrich Feder, Christian Garve